

Key words: compound sentences, concessive and adversative relations, semantic and syntactic means, attributive semantic.

УДК 811.161.2'373

*Сергій Глуцик
(м.Київ)*

ФЛЕКТИВНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ІМЕН У II ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано флективний спосіб творення імен, зафіксованих у Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр. (на матеріалі Київської сотні Київського полку).

Ключові слова: антропосистема, флективний спосіб творення, формант, ім'я.

Одним з історичних джерел, що дає можливість вивчення української антропонімії II половини XVIII століття, є Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 років (далі – Генеральний опис, Опис) [1]. Цей документ був першим переписом мешканців Лівобережної України і відображав їхній соціально-економічний статус, походження, володіння майном, родинні та суспільні відносини.

Матеріалом дослідження став опис Київської сотні Київського полку.

За результатами аналізу матеріалів перепису було виділено методом суцільного вибирання близько 5 000 іменувань, які згадуються в межах цієї сотні. Система імен, відображена в Генеральному описі, включає близько 200 одиниць, переважна більшість яких вживається одночасно з утвореними від них фонетичними або словотвірними варіантами.

Найбільш частотними словотвірними формантами імен та антропонімічних твірних основ, зафіксованих у досліджуваних матеріалах опису, виступають суфікси, флексії, а також частини основи, які зазнають усічення, – морфеми, субморфи, асемантичні частини.

Основні способи творення імен – це суфіксація, флексація та їх поєднання з усіченням – усічено-флективний та усічено-суфіксальний способи.

Суть флективного способу творення імен, вжитих у Генеральному

описі, полягала у появі повноголосного закінчення на місці вихідного зредукованого (нульового). Однак така фонетична зміна мала не лише фонетичні наслідки (співвідношення зредукованих і повноголосних, місце наголосу тощо), а й морфологічні зміни: лексична одиниця набувала нової відмінкової парадигми відповідно до нового закінчення.

На базі імен Генерального опису цей спосіб творення реалізовано за допомогою двох нерівноцінних за частотністю моделей:

- флексації жіночого імені за допомогою форманта –А (1 фіксація);
- флексації чоловічих імен за допомогою формантів –О (293 фіксації) та –А (2 фіксації).

Флексація жіночого імені за допомогою форманта –А

Вказану словотворчу модель використано при творенні імені *Л(ю)б(о)(в)а Якімо(в)а* (III, 137). Фонетичних передумов такого процесу (наприклад, складність вимови через надмірну кількість складів, збіг приголосних тощо) нема. Можна припустити, що флексація відбулася під впливом аналогії цього імені – єдиного серед жіночих імен з нульовим закінченням – до інших жіночих імен.

Флексація чоловічих імен за допомогою формантів –О, -А

Однаковий результат – набуття закінчення –О повною формою імені – досягався шляхом застосування двох моделей, які мають певні відмінності щодо твірної бази та механізму перетворень:

- флексація двоскладових імен на приголосний;
- флексація імен з питомим коренем –ИЛЪ.

Флексація двоскладових імен на приголосний

У матеріалах Генерального опису зафіксовано процес формування кінцевого –О в групі однотипних імен:

Карпъ:*Карпо Каши(у)нь* (III, 115);

Петръ:*Петро* (III, 28);

Павель:*Павло Гончаръ* (III, 154);

Маркъ:*Марко Еременко* (IV, 17).

Однотипність цих імен полягає в тому, що на момент запозичення вони були двоскладовими з наголосом на першому складі і редукованим Ъ, який утворився на місці коротких голосних [a], [u], [o] після втрати кінцевого [s] за законом відкритого складу: *petra* > Петръ; *paulus* > Павль; *Markos* > Маркъ; *karpos* > Карпъ.

Таким чином, між голосними (повним і зредукованим) утворювалося сполучення з двох приголосних звуків, один з яких був сонантом [р] або [л]. Їхня складотворча функція могла обумовити два напрямки змін:

- появу додаткового голосного у позиції між двома приголосними;
- вокалізацію кінцевого зредукованого.

Додатковий голосний на першому етапі свого функціонування міг мати зредукований характер і згодом вокалізуватися за законами занепаду зредукованих. Найбільш послідовно у давньослов'янській мові закріпився епентетичний **Е** в імені **Павель**. У Генеральному описі наведений фонетичний варіант зафіксовано у 49 іменуваннях: *Павель* (III, 164); *Па(в)ель* (Ж)о(в)нерь (IV, 210); *Па(в)ель* Масло(в)ичь (II, 12).

Поява вставного **Е** в інших іменах для східнослов'янських мов не була типовою, однак в західнослов'янських та інших індоєвропейських мовах такий процес відбувався: пор. англ. Peter, з.-сл. Marek тощо. В Генеральному описі зафіксовано одиничний випадок вживання імені **Маркь** з вставним голосним: *бегла(я) о(т) мужа (ж)ена пана Марька Агафи(я)* (IV, 126).

Інший напрямок складотворчого впливу сонорних [р] і [л] – вокалізація кінцевого зредукованого **Ъ** в **О**: *Карпо Ше(в)ченко* (IV, 12); *Павло Петриченко* (III, 289); *Павло Ра(д)ченко* (II, 46); *Петро (В)ешнеченко* (III, 260); *Петро Волохъ* (III, 110).

Це одна з версій формування кінцевого –**О** в наведених іменах, однак усього комплексу фонетичних змін вона не охоплює. На користь інших передумов свідчить наголошений характер кінцевого –**О**, який перевищував складотворчу силу сонорного приголосного і зредукованого голосного звуків. Можна припустити, що наголошений –**О** сформувався за аналогією до усічено-суфіксальних варіантів автохтонних імен типу Божко [2, с.69].

Серед інших причин формування кінцевого –**О** дослідники називають аналогію до кличного відмінка іменників чоловічого роду на –**А** типу *старосто*; аналогію до давніх імен на –**О** [2, с.69]. На нашу думку, вплив аналогії мав сприятливі умови для прояву – збіг приголосних, який не відповідав давньослов'янським фонетичним законам і потребував певних змін для полегшення вимови. Бажання усунути незручне для вимови сполучення кінцевих приголосних дослідники також вважають передумовою формування кінцевого –**О** [2, с.68-69].

Маючи найбільш вагомні фонетичні і загальномовні передумови для формування кінцевого –**О**, імена цієї групи стали функціонувати як зразок для аналогічного процесу в іменах, які мали більш зручну для вимови

фонетичну структуру, але при цьому були складнішими у словотвірному аспекті. До таких, зокрема, належать імена:

– з кінцевим –ИЙ: Дмитрий;

– з кінцевим –ИЛЪ: Михаилъ, Даниилъ, Самуилъ, Кирилъ, Гавриилъ.

Флексація імен з питомим коренем –ИЛЪ

Цілий ряд давньоєврейських імен мав у своєму складі корінь $\bar{e}l$ із значенням “Бог”, який розміщувався на початку слова або після іншого кореня.

Кінцевий $-e\bar{l}$ практично у всіх іменах при запозиченні набув фонетичного відповідника –ИЛЪ: Gabrī’ $\bar{e}l$ >Гавриилъ, Dānī’ $\bar{e}l$ >Даниилъ, Mīkhā’ $\bar{e}l$ >Михаилъ, Šamū’ $\bar{e}l$ >Самуилъ.

На початку слова літера И закріпилася лише в імені **Илия** < ’Eliyāh; інші імена з початковим $\bar{e}l$ мають сполучення Ел-: ’Eli(s)ebha - **Елисавета**, ’Ēlīšā’ – **Елисей**. В імені **Лазарь** (<’El’āzār) початковий голосний було втрачено.

За аналогією до давньоєврейських імен на –ИЛЪ було утворено слов’янський канонічний відповідник імені **Кирилъ**, що походить від давньогрецького kyrios і морфеми на зразок $\bar{e}l$ не має.

Зміни, що відбулися у групі імен з кінцевим –ИЛЪ, мають декілька етапів:

– редукція голосного;

– формування закінчення –О.

Характер змін залежить від звука, до якого приєднувалася флексія –О.

В іменах **Гавриилъ**, **Даниилъ**, де форманту –ИЛЪ передувало голосний И, відбулося стягнення двох однакових голосних: **Га(в)рилъ** (III, 219); **Даниль Горбикъ** (III, 210). Імена стали двоскладовими, місце наголосу – останній склад – не змінилося.

Сполучення голосних АИ, УИ в іменах **Михаилъ**, **Самуилъ** зазнали редукції другого голосного – И, що на письмі відобразилося через використання літери Й: **Анна Миха(й)л-ова** (IV, 90); **Анна Михайл-о(в)а** (IV, 30); **Лукань Михайл-о(в)ъ** (III, 115); **Марія дочь Самойл-ова Лялчиха** (III, 39); **(И)вашки Самойл-ова** (I, 14).

Девокалізація форманта, який перебував під наголосом, призвела до переміщення наголосу на один склад назад, і внаслідок цього відповідні голосні А та У опинилися в сильній позиції. Якщо звук [а] в такій позиції зазнає лише кількісних змін, то звук [у] – якісних: за законом аналогії його було осмислено як проміжний етап переходу [ō] в [i] в закритому складі [З,

с.273-287], внаслідок чого сформовано “кінцевий” і “початковий” варіанти цього процесу – відповідно з голосними [o] та [i]. Оскільки [ō] був притаманний давньослов'янській мові, а перехід [ō] в [i] “становить одну з найважливіших специфічних рис українського вокалізму” [3, с.273], логічним було закріплення варіанта Самійл- лише в українській мові і функціонування основи Самойл- в усіх східнослов'янських мовах. Про такий перехід опосередковано може свідчити вживання h на місці сучасного українського – Йй-: *Пелаги(я) Самһл-ова (IV, 43); Параске(в)ия Самһл-иха (III, 218)*.

В імені **Кириль** фонетичних змін у вигляді редукції або стягнення не відбувалося, оскільки голосний [и] приєднувався до приголосного основи [р] і тим самим утворював склад, до того ж наголошений: *Кириль Проценко (III, 212); Кириль (III, 211)*.

Наступним етапом змін, які відбувалися у кінцевому –ИЛЪ, стала флексація на -О. Найбільш послідовно вона була обумовлена фонетичною структурою основ Михайл-, Самуйл-: Ъ вокалізувався під впливом попередньої девокалізації Й, який втратив складотворчу функцію й утворив закритий склад: *Михайло (III, 184); Михайло Радченко (II, 52); Самойло Тищенко (III, 276); Сам(у)йло Голикъ (III, 43); Самойло (III, 143)*.

Поява кінцевого –О в іменах Гаврило, Кирило, Данило обумовлена скоріше законами аналогії, а не фонетики, оскільки не існувало особливої потреби у вокалізації зредукованого, який знаходиться після повноголосного і притому наголошеного голосного: *Га(в)рило (IV, 25); Гаврило Степаненко (III, 77); Данило Кравецъ (III, 159); Данило Леценко (III, 292); Кирило Еременко (IV, 41); Кирило (IV, 12)*.

Найближча аналогія, що могла вплинути на формування кінцевого –О, – це двоскладові імена *Петро, Павло* та под., однак в групі імен з кінцевим –ИЛЪ закінчення –О не набуло наголошеного характеру.

Іменування з кінцевим –А в цій групі імен зафіксовано в 1 випадку: *Данили Топчеенка (III, 249)*.

Найбільшу імовірність використання усічено-флексивних імен для творення патронімів можна припустити стосовно іменувань, що мають, крім зредукованого Й, інші фонетичні відмінності від канонічного варіанта: наявність голосного О на місці канонічного У, а також використання h на місці канонічного дифтонга УИ в імені Самуиль: *Івашки Самойл-ова (I, 126); Григорій Самойл-енко (III, 179); Стефанида Самойл-иха (IV, 64); Пелаги(я) Самһлова (IV, 43); Параске(в)ия Самһлиха (III, 218)*.

Проаналізувавши наведені приклади, можна дійти висновку, що

флексивний спосіб був досить продуктивним у процесі творення імен, насамперед тому, що він став механізмом пристосування запозичених імен до особливостей української мови (зокрема, морфологічних та фонетичних).

ЛІТЕРАТУРА

1. Генеральний Опис Лівобережної України 1765-1769 рр. – ЦДІА України, ф. 57, оп. 1, книги 149, 413, 414, 415, 419. У тексті статті посилання подаються за номером сторінки і номером книги. Номер сторінки наводиться арабською цифрою. Номер книги подається римською цифрою за такими відповідниками: I – кн. 149, II – кн. 413, III – 414, IV – 415, V – 419.
2. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. – К.: Наук, думка, 1984 – 152 с.
3. Чучка П.П. Історія власних назв //Історія української мови. Лексика і фразеологія /В.О.Винник, В.Й.Горобець, В.Л.Карпова та ін.; Редкол.: В.М.Русанівський /відп. ред./ та ін. – К.: Наук, думка, 1983. – 743 с.

В статті проаналізовано флексивний спосіб утворення імен, зафіксованих в Генеральному описанні Лівобережної України 1765-1769 гг. (на матеріалі Київської сотні Київського полка).

Ключевые слова: антропосистема, флексивний спосіб словоутворення, формант, імя.

The article analyses flective derivation model of the names presented in the 1765-1769 General Census of Left-Bank Ukraine (based on materials of Kyiv sotnia of Kyiv regiment).

Key words: anthroponomical system, flective derivation model, formant, name.

УДК 811.161.2'367.335

Марія Греб

(м. Бердянськ)

СЕМАНТИКА ТА ПРАГМАТИКА ЗІСТАВНИХ КОНСТРУКЦІЙ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті досліджуються питання взаємозв'язку комунікативного устрою зіставних конструкцій із формальним та семантичним рівнями організації речень. Звернення до дослідження до системи понять теорії мовленнєвих актів, таких, як іллокутивна сила, іллокутивний намір, мовленнєвий акт, дозволяє глибше проникнути в природу зіставлення як мовної категорії.

Ключові слова: комунікативний рівень організації речень, актуальне членування речення, тема, рема, прагматика, мовленнєвий акт.